

Слухати й поціти

УДК 811.161.2'373.45'373.23(477.82)=512.1=22'373.6

УКРАЇНСЬКИЙ СХІДНИЙ СВІТ: ГАЛАМАГІ, ВИТЯЗІ (2)

Костянтин ТИЩЕНКО,

професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Як відновлюють знання про напівзабуті слова. Ідентифікація тюркського прототипу *qalmaq* 'залишатися' у прізвиськах Галамага та іранського прототипу *Vitaxae* 'начальники кінноти' у запозиченні *витязь*. Наслідки цих змін для понять, історично пов'язані з *галамага* і *витязь*.

Ключові слова: Україна, Схід, етимологія, галамага, витязь, гломачі, волиняни.

THE UKRAINIAN ORIENTAL WORLD: GALAMÁGAS, VÝTIAZ (2)

K. TYSHCHENKO, prof. Taras Shevchenko National University of Kyiv

How to restore knowledge about half-forgotten words. The identification of the Turkic prototype *qalmaq* 'remain' of the family-name *Galamaga* and the Iranian prototype of the loanword *výtiaz* 'knight' (<Vitaxae 'riders commander'). The consequence of these changes for the historically related concepts.

Key words: Ukraine, Orient, etymology, *galamága* 'insolent', *výtiaz* 'knight', *Glomach*, *Volyniany*.

[14] «Sunt autem in omni Perside, hae regiones maximae, quas *vitaxae* (id est *magistri equitum*) curant, et reges et satrapae...»¹

ГЛОМАЧІ. Здавалося б, де та повинь, а де хата. При чому тут до «нашої» галамаги – *гломачі* на Ельбі? А при тому, що з погляду історичної фонетики ці назви схожі. Звуковий склад геноніма *гломачів*, як каже індійський філолог Р. Тіварі, «безстрашно свідчить у мовному суді» про свою причетність до галамаг- у західнослов'янському звучанні – з неповноголоссям. Якщо це справді так, то, виходить, на крайньому слов'янському заході біля полаб'ян у 805–965 рр. жило плем'я², якому ймовірно пощастило втекти від сусідів-тюрків. Своє минуле *гломачі*, напевно, приховували (аби нові сусіди не збагнули, що то скривджені долею втікачі!), а назву свою пояснювали від місця культу – тепер висохлого озера біля їхнього давнього осередку **Lommatzsch** (існує досі). Цілком прийнятний міфічний родовід: от вам – плем'я, а от і місцеве озеро зі схожою назвою. Для непосвячених – хоч тоді, а хоч і в наш час – того цілком достатньо.

Але ж дивіться, якою близькою до наших прізвиськ *Ломач*, *Ломаченко*, *Ломачук* раптом виявляється вимова цієї тепер німецької назви заглибини на місці озера **Ломач**! А є ж у нас ще й схожі топоніми (рис. 1, 2). Тут очевидні контекстуальні аргументи: в околицях тричі повторені топооснови *Колод-* і *Філон-*; прото-

¹ Від першого новітнього видання 1808 р. до 1996 р. цю фразу Амміана Марцелліна (IV ст. н. е.) читало безліч учених. Із них один побачив тут те, що вмить зруйнувало наші дотеперішні уявлення про витязів. Тракткування витязів як вікінгів у дисертаціях, підручниках, енциклопедіях, художніх творах ураз і навік застаріло... (Пояснення в тексті.)

² URL: en.wiki/Glomacz

Рис. 1. 425 прізвиськ *Ломаченко*, *Ломачук*, *Ломач* тяжіють до степового сходу, звідки втекли *гломачі*. Є й однокореневі топоніми з такою ж аферезою (основа: URL: ridni.org/compare з доповненнями)

типи – *сколоти* 'самоназва скіфів' і *Філан* 'хребет у Дагестані'³, причому з аферезою *сколот > *Колод-*, як і в *гломач > *Ломач-*. Схожі й

- с. *Ломачанка* Вл Ковель (див. рис. 1) {у тому ж районі *КОЛОД*ниця, *КОЛОД*ЯЖНе, КАЛІНовник, *ВОРО*На};
- кут *Ломаки* у с. і кут *Ломаковщина* у с. Григорівка (Мельники) Чг Ніжин {КАБЛУКи, КАЛІНівка};
- с. *Ламахівщина* Пл Оржиця {porzl ^ФІЛОНівщина, *КОЛОД*на, *ВОРО*Нинці, ЧИРКІВка, ЗаРІГ};
- стр. *Ломка* пр. УДи! Хк Хк {поруч ^яр ФІЛОНів, БАБаї};
- р. *Ломака* л Стративи Чг Сновськ {ФІЛОНівка};
- *Ломачинці* 2 Хм ВІНЬКівці {^ГОВОРи, СлавУта};
- *Ломачинці* Чв Сокиряни {КОБОЛЧин, ШеБУТинці}.

Рис. 2. Топоніми від основи *Ломак-*/*Ломач-* в Україні

³ Минорский 1963, карта 2. Знаком кон'юнкції (^) у топоконтекстах показано найближчі сусідства сіл.

Каблук-/ Коболч-, Уд-/ Ут- і 2 Ворон- (із Kabalaq 'перша столиця Алванії у Закавказзі', Utik = Arran – синоніми Алванії). Аж у Чехії біля с. **Lomeček** (37N1 Cz Kutná Hora) є **Chvalov, vRANice, Dobrovítov, Třebětín**, за 30 км **Kladruby** (37E2); у Польщі біля с. **Łomczewo** (Pl Szczecinek) – **Chwalimie, wRONkowo, Dobrzyń, Trzebiechowo, Kołdowo** (ще далі **Kłodawa**). Це знову переконливий вектор Каспію і Закавказзя. Грандіозний Хвалинський ареал закінчувався тут!

Фахівець тим і фахівець, що слухає, як усі, а чує більше. У світлі сьогоднішніх імовірнісних (= фахових) знань плем'я гломачів таки втекло від якихось «наших» степовиків геть аж за Одер перед 805 р. Найпереконливішою посвідкою про їхнє минуле на сході є **форма геноніма з повноголоссям⁴ gołomacze** (!). І це на Заході, де głowa, krowa, głos, gród, król, – а тут раптом gołomacze стало **gołomacze**! Повноголосся вказує на наші краї однозначно, і це ще крок від імовірнісного знання до вірогідного. Справді, **gołomacze** різюче близькі до рідкісних тепер прізвищ 6/2 **Голомачук**, ?/48 **Голомашевич**, 26 **Голомошевич**, 7 **Галамашевич** і 1 **Каламача**. Жодне з цих прізвищ українців на Заході не відоме. А проте ж за звуковим матеріалом і структурою вони – аналоги ім'я саме його, західного племені слов'ян-гломачів...

Найбільше вражає нас, коли нове знання «виринає» зі звичних, рутинних, загальновідомих фактів, які й ми знали, та якось не усвідомлювали. Але ж це і є **надійна ознака науки – поява принципово нового знання**, добутого ось тут і зараз. Раніше не поміченого, несподіваного, такого, що жило поряд, а про нього ніхто не здогадувався. Це науково обгрунтоване несподіване нове. І поки ви читаете статтю, у нас тут із вами приросло чимало знань. Ну ось, наприклад, чи раніше здавалися вам спорідненими наведені в першій частині статті слова *криза, критика, критерій?* Або *репетувати* й *репетитор?* Або англ. trouble/ іт. turbare “*турбувати*”? (Don't trouble troubles... “Не турбуй турбот...”). Чи герм. *danken/ thank* “*дякувати*”, *müssen/ must* “*мусити*”, нім. Rat і “*рада*”, Wage ‘терези’ і “*вага, важити*”? Та, до речі, й перські *ترازو*, *لولة* [tarazu], [lule] і укр. *терези, лолька?* А чи у рос. *варежка* – ви чуєте *варяга?* Тобто, виходить, *варежка* історично – “*варяжка*”!

ДАЛЕМИНЦІ Й ТАПУРИ. Отже, повноголосна форма етноніма голомачів – нова й недосліджена деталь, із якої ми добули й раніше не відоме знання про них. Та й інших східних доказів гломачі не зуміли приховати. Паралельна їхня назва була **далеминці**. Де ті далеминці, а де, скажімо,

⁴ Час формування в нас повноголосся – це якраз і є кінець VIII – початок IX ст. (!) [Жовтобрюх 1980, 61].

Персія? Однак для фахівців, що знають реалії пізньоантичної Персії, є з чим цей генонім **далеминці** порівняти. Він схожий на пахл. **Дайлема** ‘Каспійське море’ (!). Гі Лестрендж вивчав це спеціально: виявилось, що первісно ар. Daylam, ad-Daylaman було назвою гір над Гіляном на південному березі Каспію⁵.

Рис. 3. Загублені скіфські родичі-тапури, про яких пам'ятає топонімія. На срібній тарелі VII ст. вони в шароварах (пор. скіфс. *σαράβαρα* штани, відоме у грецькій від 450 р. до н. е. [Chantraine, 988]); круглоголові, вусаті; жінка з чепурною зачіскою; зороастрийці (дастур у молитовній позі з пов'язкою на вустах); вирощують виноград; грають на якихось цікавих інструментах

На сході з Гіляном межує Табаристан *طبرستان*, країна (перс. *стан*) скіфів-тапурів (рис. 3). Так і цілий Каспій звали – «**Табаристанське море**»⁶! В окремій праці показано, що цей прототип дав у нас назву с. ДОБРО.СТАНИ⁷ Ль і репліки від основи Добр-. А коли укр. ст. *доброра* в XIV ст. розвинулося у *дїброва*⁸, це ще краще влаштувало «громадську думку»: 33 топоніми від основи Дубр-, 87 від основи Дїбр-. Проте й дотепер пот. Дїбрівний = Добруний! = Дубру(ў)ний!, інший пот. Дїбрівний = Добронь, б. Дїброва = Дуброва Дц, а б. Дїбрівський = Дабринька⁹ (тапур!). Причому масовість цих «нових» *Дїбров* відповідає незліченним колись гаям-дїбровам – от куди зникла більшість спогадів про Табаристан (як саме це відбувається непомітно для людей, описано далі у прим. 17). Але ж **тапури** були скіфами! Забувши родичів за Каспієм, ми вкотре одчахнули гілку власної історії. Бо така природа топонімії: від ксеноформи до диглосеми, далі до демоформи й

⁵ Le Strange 1905, 173. Там же й *Gorgan* ‘вовчі гори’, звідки, уявіть собі, й наша дуже «свіжа», бо в деталях схожа, позичка *Горгани* над Перегінським і Солотвином ІФ у Карпатах! Зате найвищий верх – гора *Сивуля*, судячи з фонетичних рис – від гр. *Σιβύλλα* ‘Сивілла’ із закономірним -у- на місці гр. υ! Знову ж «Україна у Сході й у Заході».

⁶ Минорский 1963, 108 із посиланням на аль-Істахрі.

⁷ Тищенко 2020, 603–604.

⁸ ЕСУМ, I, 84; Жовтобрюх 1980.

⁹ СГУ 1979, 171.

охлоформи, про яку потім сором'язливо скажуть «зіпсована форма топоніма»¹⁰.

Вийти з того фатального кола іноді вдається – зокрема, завдяки аналізу двоосновних топонімів і їхніх районних контекстів: ДОБРОГОСТІВ Ль, ДОБРОМИЛЬ (гр. *ἄμιλος* 'озброєний натопі'¹¹) Ль, ДОБРОВОДИ (абад) Тр2, Чк, ДОБРОВОДА Рв, ДОБРА КРИНИЦЯ (*рані* 'мова Алванії'¹²) Мк, ДОБРИЙ ЛУК (слов. *лука* 'берег моря') Од; ур. ДОБРИЙ РІГ, ДОБРЯКІВЩИНА¹³ й ін. Навколо всіх «Добрих» виявлено докази Дербентського шляху. Проте це окрема тема, і про неї, може, колись іншим разом.

Із консерваторами у вивченні топонімії ми говоримо «різними мовами» і про різне: (а) топонімісти, які залучають іншомовні прототипи, і разом із ними автор цієї статті, наводять сотні збережених (хоч в Україні, хоч у решті Європи) топонімічних ознак мовних контактів; (б) консерватори твердять про підтримку народних етимологій¹⁴. Щойно наведені у прим. 14 пасажі мають ознаки наукової стагнації. Альтернативний шлях – урахувати й за змоги – зняти пізніші деформації та дійти до протоформи. І лише подолавши помилки, бачимо їхню причину: щоразу замалий діапазон пошуку прототипів¹⁵. Однак без перекинутих над незнанням місточків – навіть помилкових – ми ніколи не дійшли б до кращого.

А тепер типовий і тому символічний приклад: за даними Словника гідронімів України (СГУ), у

системі балок р. Кальміус, яка впадає в Азовське море, існує балка РАКУВАТА. У 1739 р. вона записана як ГРАКОВАТА; далі у 1778 р. як Чернечя (за Архівом СГУ «у пониззі Чернечья Раковата»); 1832 р. – яр РАКОВАТОЙ, потім у 1898 р. – ГРЕКОВАТА; 1899 р. – РОКОВАТА, а вже експедиції Донецького університету 1963–1973 рр. зафіксували тут на місцях назви ГРЕКОВАТА й Гіркувата¹⁶.

(б) Буквальне тлумачення цього ряду гідронімів сучасною мовою – безнадійне: ніхто з науковців не погодиться на «трохи ракову», «трохи гракову» і «трохи грецьку» балку. Однак користувач цієї мовної стихії – це суспільна стихія, вона вживає те, що є. Така природа феномену. Точна його модель – автозаміни в комп'ютері, які нищать інформативність хоч якого оригінального тексту. Так і наша балка: вже не «ракувата», а «гіркувата». «Народна етимологія» – це і є втілення ентропії, «самопливу», зведення соціального рівня до фізичного. Як відомо, ізольована система з часом прагне до рівноваги. Необроблене поле заростає бур'яном. Річище замулюється. «Залізо іржавіє без ужитку, стояча вода гние або на холоді замерзає, – а розум людини без застосування в'яне» (Леонардо да Вінчі). Занепадають і топоніми у відриві од своїх прототипів¹⁷.

І що ж у цьому торжестві ентропії вивчати науці?

(а) 1) З аналізу тисяч контекстів назв із формантами **-оват/-уват**- з'ясовано, що ці масові форманти в топонімії України є репліками іранського **-абад**¹⁸ «селище, місто!» (уявіть собі, «Ашх.абад, Султан.абад, Іслам.абад» – і та ж словотвірна модель у нас: «Ясин.увата, Грек.увата, Гряк.увате (є і Грякове), Мед.увате, Росох.увата, Копенк.увате, Корост.увата, б. Глиб.увата = Глуб.овата» – 'місто ясів, греків, мідійців, м. Росафа', вірм. *карен-к* 'платня', сл. корста 'домовина', ар. *al-haluba* 'дійна верблюдиця'); 2) зіставленням контекстів показано, що топоніми від основи **Рак-/Рах-** можуть продовжувати ту саму назву одного з центрів сирійського християнства, міста **Raqqa** Ракка на Євфраті (пор. села **РАКІВ** і поряд **РАХІНЯ** ІФ Долина); 3) а з історії Ракка – це візантійський **Каллінік** (з історичним зв'язком у нашій фразеології у вигляді «калинового мосту», пот. **КалинОВАТого** ІФ й у сотні **Калинівок** на карті).

¹⁰ Алексеева, Ананійчук 2014, 6.

¹¹ Chantraine 1968–1980, 797.

¹² Минорский 1963, 29.

¹³ Павленко 2013, 309.

¹⁴ Приклади очевидних висновків про очевидне. ТОПООСНОВА ЖАБ(к)-: 1) "Сліди тварин на нашій карті... Досить щедро представлено в топонімах жаб. Є містечко Жаботин, селище Жаб'є... Такі топоніми цікаві ще й тим, що свідчать... про винищення в цій місцевості якогось виду тварин..." (* 1969 р., наклад 50 тис.); 2) "Жаборічка – ... В річці водилося багато жаб. Звідси й назва" (* 1973 р., наклад 25 тис.); 3) "У назвах таких річок... є трошечки зверхності і ледь-ледь презирства..." (* 2001 р.). * 3 етичних міркувань прізвища колег опущено; цит. за: [Тищенко 2015, 13].

¹⁵ Кожна сходинка до істини відображує логіку свого кола зіставлень. ТОПООСНОВА ЖАБ(к)-: 1) "пор. *жабгу* володар у хозарів і болгар" [Баскаков 1985, 41]; 2) "*джава, сав, уав* к-татар. чужинець, ворог" [Бушаков 2003, 160, 92]; 3) [це можуть бути] "репліки назви річки *Заб*, де 750 р. відбулася... битва між Омейядами і Аббасидами" (Тищенко, 2011); 4) "*Jābiya* – назва столиці гасанідів, християнізованих арабів-федератів Візантії VI–VII ст. [Shahid, 7 томів; Пигулевская]. Тоді з нею пов'язані й раніше вивчені історичні репліки в Україні – Жабелівка, КалинУВАТка, Раки, Дамаски, Халеґ'я, Трипілля – таких назв-прототипів із Сирії візантійського часу: Каллінік-Ракка, Дамаск, Халеб, Триполіс... [Тищенко 2020а, 37].

¹⁶ СГУ 1979, 457.

¹⁷ Ось як непомітно це відбувається: замість незрозумілого *Ксеро-Тарама* (гр. "сухе" + тат. "річище") на якомусь етапі люди стали чути *Сирота-Рома* [СГУ 1979, 542]; і так одним духом одчепилися від греків і татар з їхнім упертим топонімічним слідом. І від своєї історії. Бо вона без греків і татар не наша: тут іншого не було.

¹⁸ Тищенко 2018, 546–547. Не відразу так, а також через різні спроби й помилки: пор. Тищенко 2016, 434, 631.

Із цих топонімічних засновків тепер і впливає, що в наведеному прикладі назва балки *Рак.УВАТ.а* **закономірно продовжує** прототип ***Ракк-абад** «місто Ракка» (є і з. ст. Рок.УВАТа Дп). Тоді й не виникає питань про назву «Чернечья Раковатая», бо це ж тоді «чернече місто **Ракка**». В міру згасання традиції назва ще силкувалася нагадати про себе як про «Грек-абад», тобто «місто греків», але широкому загалові не до греків, і тому – «граки». А далі «нарешті маємо те, що маємо» – масово вживану форму «Гіркувата», яка остаточно й навечно правильна і перекреслює історію¹⁹. Однак завжди будуть люди, які далі терпляче сподіватимуться натрапити на топонімічний слід правдивої історії.

Нашою опорою й дороговказом є вчені, яким за різних обставин такий слід розшукати вдавалося: В. Завитневич, О. Соболевський (Трипільля, Халеп'я); М. Фасмер, О. Стрижак, О. Попов, В. Топоров, О. Трубачов (іншомовні гідроніми України); О. Пріцак (топонімічний слід печенігів в Україні); Е. Мурзаєв, В. Жучкевіч, Є. Поспелов; А. Матвеев (субстратні топоніми Росії); О. Білецький, В. Бушаков (топонімія Криму), О. і Є. Пламеницькі; Є. Мельнікова, В. Петрухін (коментар до топонімів навколо Києва у книзі Костянтина Багрянородного); Й. Піль, М. Бухмюллер-Пфафф, Д. да Сілва, М. Рахно (готські топоніми); Ж.-П. Лева, Г. Краге, В. Седов, Г. Вальгер, П. Гаучас, Н. Членова і В. Абаєв (давня топонімія Європи: кельтська, балтська, іранська); Л. Кіш (енциклопедія топонімів Угорщини); Б. Бахрах, Б. Калоев (алани в топонімії Заходу); В. Спінеї (Румунія); Т. Нарбутт і Я. Сафаревич (Польща); також А. Шахматов; В. Никонов (дві хвилі в топонімії Полісся); М. Баскаков (тюркські прізвища росіян); А. Непокупний, Є. Отін, Р. Осташ (прізвища українців від іншомовних основ), М. Коста (Коссю) (Іспанія), П. Агостіні (Італія). Отже, не ми перші, не ми й останні.

ВИТАСІЇ У ГЛОМАЧІВ. Усевикладене було прелюдією. Бо найбільший дарунок давній історії від забутих гломачів прийшов торік. Причому не було б чого вам тепер переказувати без вірогідних знань арабіста й угро-фінолога з Італії Паоло Агостіні. А він добув їх, усе життя вивчаючи мовні контакти угорців. Терпляче, послідовно залучав до зіставлень щораз ширше коло ознак, доки не помітив схожості ім'я **суспільної верстви вершників withasii** у гломачів-далемінців і слова **вигязі**. І, шукаючи пояснення, **раптом зустрів** доказ того, що *вигязь* походить не від *вікінг* (!). Слово вияви-

лося не германським, у Європі воно було відоме ще **за 500 років до вікінгів** – принаймні від 363 р. н. е.

Аж так наукам щастить не щодня, а тому послухаймо самого П. Агостіні. Етимологія, – яку дає нам «Етимологічний словник угорської мови» слідом за І. Кнежа для мадярс. *vitéz* 'вершник, герой, солдат, воїн', – є добрим прикладом такого недбалого підходу. Угорське слово виводять – як і багато інших слів невідомого або сумнівного походження – з південнослов'янських мов, пор. болг. *витез*, серб. і хорв. *vitez*, а також слц. *vit'az*, рос. *витязь* тощо < від слов. *vitez*, яке далі з прасл. **vitędzь*, а його – від назви вікінгів (sic!), – з опорою на відому фразу Адама Бременського **«пірати, які себе звать withingos, а ми їх аскоманами»**.

П. Агостіні пише далі: «Не кажучи вже, що таке походження не пояснює, чому слово поширилося в балканських мовах (бо й рум. *viteaz* 'герой, відважний'), слід зауважити, що вікінги **щось не дуже відомі як вершники**, нема й слов'янських легенд, де б їх зображували як **«героїв»**; не було в них і великих загонів, звідки могло б походити значення **«солдат»**»²⁰. (Справді, пірат – передусім пірат, хоч Ролло, хоч Рюрик, хоч Дрейк.)

І потім учений переходить до докладної критики досі чинного пояснення звукової будови слова: «До всього, – зазначає він, – окрім початкового складу – неможливо знайти «фонетичну спорідненість» чи якусь подібність між *vitéz* і *wiking*; ані зрозуміти, під тиском яких мовних обставин склад *-ki-* перетворився б на *-té-* або за яким фонетичним правилом кінцевий *-ŋ* дістав би [в однині] закінчення *-z*. **Ми не знаємо, чому ці елементи спонукали дослідників власне до такого висновку** – хіба лише з тої причини, що слово *withingos* має носовий, а для кінцевого *-z* згадано аналогію зі словом *kъnędzь* 'проводир, ватажок' (< дгерм. **kuningaz*). А втім, – продовжує П. Агостіні, – **правду про слово *vitéz*** можна дізнатися з «канонічних» текстів – у цьому разі в Амміана Марцелліна, який додає світла й фактів. У розділі 6 книги XXIII свого твору він дає стислий опис Персії, де є такі рядки: [14] «SUNT AUTEM IN OMNI PERSIDE, HAE REGIONES MAXIMAE, QUAS VITAXAE (ID EST MAGISTRI EQUITUM) CURANT, ET REGES ET SATRAPAE...» (Ammiano Marcellino Liber XXIII, 6:14). Тобто «Ось найважливіші області Персії, якими керують **vitaxae (командири кінноти)**, царі й сатрапи». Тут залишається пояснити носовий у дав.-цслав. *vitędzь*: він виник, очевидно, за аналогією до інших слов'янських форм, особливо до

¹⁹ І, уявіть собі, ми не країні: у топонімії Великобританії такі речі звичайні [Алексеева, Ананійчук 2014]. Не краще становище й у топонімії Франції [Levet 1989]; докладний аналіз і зіставлення з проблемами топоніміки України див. у [Тищенко 2008, 9–28], передруковано в ж. Мандри-вещь [Тищенко 2008a].

²⁰ Agostini 1996, 111.

згаданого *кълѣдъзъ*. Як бачимо, деякі лінгвістичні реконструкції іноді примхливі й безпідставні. З огляду на таке поводження [з фактами] з боку «офіційного» наукового істеблїшменту вже й не дивує, що є аматори – надто в мадярському лінгвістичному середовищі – які дозволяли й собі висувати **такі ж абсурдні гіпотези**²¹...

І це справжнє наукове цунамі, що не минає і нас. Адже «мундирного» апломбу і в наших словниках не позичати, – як-от: «слов. *vitędzъ, поза сумнівом, запозичене з герм. *viking*» і т. д. А тепер стався нечуваний конфуз: виходить, що для сумніву «метрам» якраз бракувало знань. Через прогалину в ерудиції «метрів» **«цілий світ» упродовж 200 років важливий період історії** інтерпретує хибно, бо маститі вчені XIX–XX ст. **«приписали його не тому народові»**. **Через їхню історичну обмеженість і нашу безмежну до них довіру** ми теж – вивчаючи власну історію з тими *витязями*, століттями з пошаною дивимося на захід і північ... **замість сходу!** «Та й тільки ж то!»

І так от у світлі єдиного неспростовного мовно-факту королі раптом постали голими: аргументація облупилася. Вона людська. **«Наукова станом на XX ст.»**, а віднині схожа на наукову як її грим чи макіяж. Факт, що його наводить італійський дослідник, «метри» мали знати «за посадою» (хто ж, як не вони?). А не знали...

Це не зловтіха, як може видатися. Це глибокий розпач (адже скільки змарновано зусиль у непотрібному напрямку!) і реальний стан речей у науці: «Спостереження відкриває якийсь новий факт, що підважує старий спосіб пояснення фактів тієї ж групи. Так виникає потреба в нових способах пояснення... Подальші досліді ведуть до очищення гіпотез: одні усувають, інші виправляють, доки зрештою вдасться встановити в чистому вигляді закон. Коли б ми схотіли почекати, поки матеріал набуде чистого вигляду для закону, то довелось б припинити доти мисляче дослідження, і вже через це ми ніколи не дістали б закону»²². Краще – ворог доброго. Саме у світлі свідчення Амміана Марцелліна стає видно, що стара етимологія слова *витязь* безпорадна. Як казав М. А. Нексе, «правди» не вічні; «правда» середньої комплекції живе років 30. Стаття П. Агостіні відома вже 24 роки. Однак на кораблі нашої науки цілковитий спокій...

Пристрасті вгамує гносеологія: «Безмежність абсолютно пізнаючого мислення складається з безлічі обмежених людських голів, які працюють

над цим безмежним пізнанням одна коло одної і в низці поколінь... припускаються практичних і теоретичних хиб, виходять з невдалих, однобоких, помилкових засновків, ідуть хибними, кривими, непевними шляхами і часто не знаходять правильного розв'язку, навіть упершись у нього носом»²³.

А ми тим часом отямалися... Он воно чому *витязі* – «спадковий військовий стан *вершників* у *гломачів*». Ось чому *гломачі* – *далеминці*. Адже, справді, Дайлем відомий як «основний постачальник людської сили» не лише в нас. Так було й за колонізації персами Ширвану, Лайзану, Байлакану, Курдистану (пор. в Україні репліки від основ Червон-, Лежан-, Білокон-, Зоз-). В. Мінорський спеціально згадує здоровий гірський клімат Дайлему і його «міцне войовниче населення, яке охоче шукало деінде виходу своїй енергії»²⁴.

Ці степові зв'язки були одвічні. Тому слово *витязь* і давніше від часу вікінгів – та ще й на 500 років! Тому воно відоме й на Балканах (де скандинавів не було), і в мад. *vitéz* 'вершник, герой, солдат, воїн'. А ще, пригадаймо, у *витязів* – не скандинавська, а східна броня й шоломи! Це все не про зграйки піратів (як-от у літопису про «походи» 912 р. і 944 р. на кале Берда'а). Це про кінноту степовиків-іранців. Причина тут швидше в обмеженості кола фактів науки XIX–XX ст., аніж у її небажанні чи нездатності бачити істину. Зрештою так про природу **помилки** і в Декарта: це плід наших **упереджень (= недовченого; прогалин в освіті)**...

Хтось зауважить: «А чому ж тоді *vitaxae* таке схоже до **Витачева**? У своїй книзі імператор Костянтин Багрянородний згадує його у 950-х рр. як *Βιτατζέβη*²⁵. І тут саме *варяги* збирали човни-скидії для походів на Царград, а ви кажете про Персію!?» Оце ж і доводить, що тодішні місцеві люди перенесли знайому іранську назву на нових чужинців.

Ці висновки вже час узагальнити на картосхемі (рис. 4). Виявляється, от як пов'язані між собою *галамага*, *гломачі*, *витязі* й *волиняни*. Тут показано градієнтами 780 прізвищ *Галамага* і 253 – Коломак 'залишенець'; додані топоніми від основ Волин-, витяз-, Філон-/Филон-, Горган-, Добростан-, р. Сула (її басейн виділено заливкою) та однокореневі назви (С). Прототипи цих прізвищ і топонімів – тюрк. *галмаг/ qalmaq* 'залишитися', Хвалин-, лат. *vitaxae*, хр. *Філан* над Дербентом, перс. *Gurgan, Tabaristān*, ар. аль-Суль *الصول* 'доступ'. Час звикати до думки, що цей пласт топонімів прийшов з одного напрямку.

Стрілки проведені від Хвалинського («Волинського») моря та від хребта Філан до реплік цих прототипів. Біла й чорна ізоглоси показують

²¹ Agostini 1996, 111–112.

²² ДП 1977, 219. Тут і відповідь тим, хто цього ще не усвідомив сам.

²³ ДП 1977, 213.

²⁴ Минорский 1963, 32.

²⁵ КБ 1990, 46/47, 318.

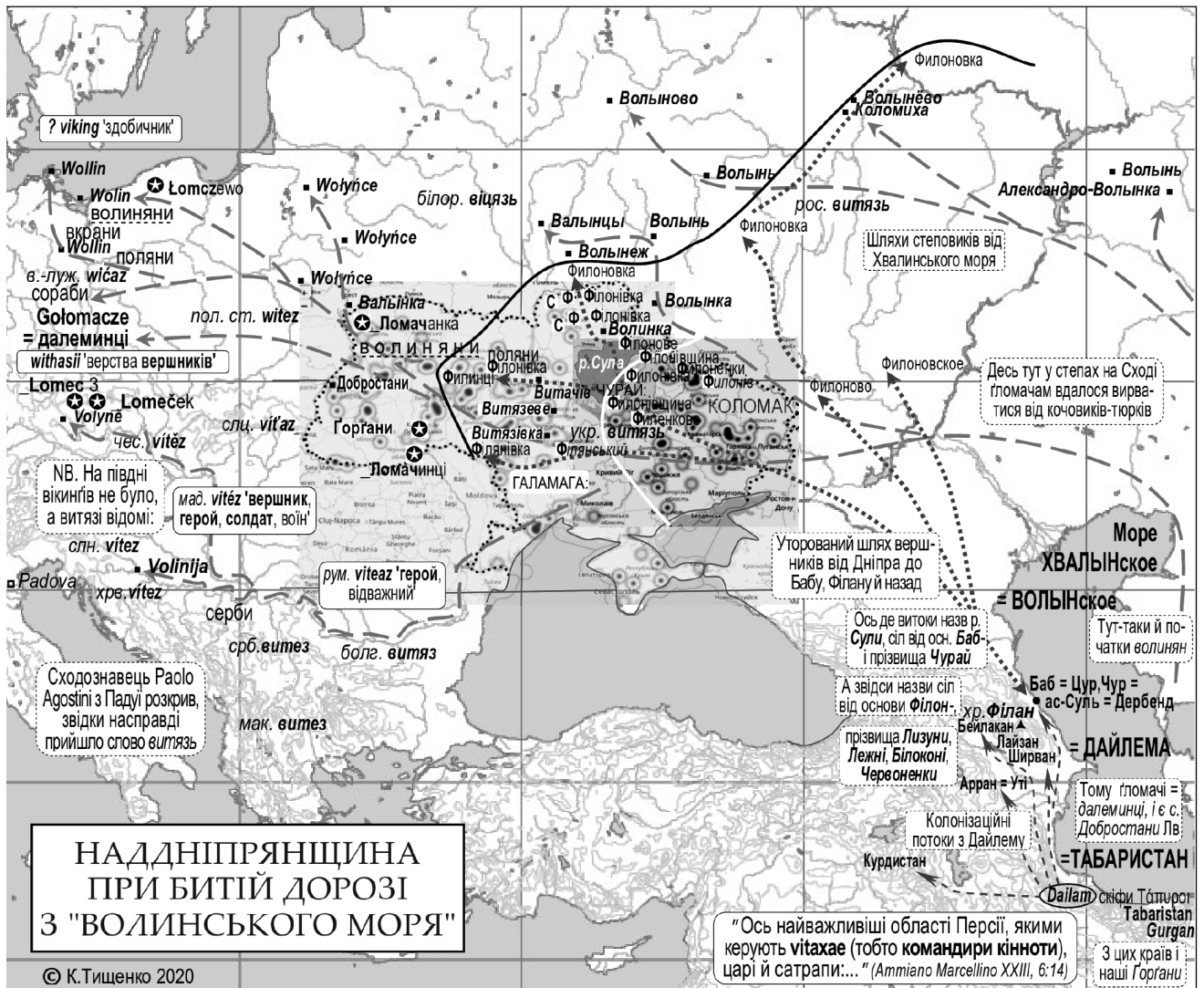

Рис. 4. Ось які масштаби прикаспійських мовних контактів вершників із-над Дніпра й ось яке місце Наддніпрянщини в цих контактах. Землі України – аж ніяк не кінцевий пункт призначення. Вони – при тій самій «битій дорозі», що в народній пісні про чайку. Так і виявилися пов'язаними між собою галамага, гломачі, витязі й волиняни, а ще й Тарабани Лг, масові імена сіл Бабине, Бабинці, й р. Сула См, Пл зі схожими назвами інших водотоків, і Цир з Підцир'ям Вл, і степове козацьке прізвище Марусі Чурай, і загадкові численні Філонівки. Виявилося, що – про те саме: усе від прототипів з околиць Каспію!

пн.-зах. межу головного ареалу прізвищ і топонімів від основи Коломак- і топонімів від основи Філон-. Цікаво, що репліки від основи Філон- не відомі на Верхньому Поволжі, на Верхньому Дніпрі, у Білорусі, Польщі, Чехії, за Карпатами, на Балканах. Це слід іншого й меншого масштабами історичного епізоду зв'язків VII–VIII ст. із християнською Алванією (Арраном). Натомість назви від основи Волин-/Wollin-/Volin- давніші: на півночі вони є межею проникнення груп степовиків із-над Каспію, а на заході – розселення слов'ян аварського часу.

КОБИЖЧА = ШУЛОВКА, СУЛА І ЦИР.

Ще один ключ для відновлення втрачених історичних зв'язків Наддніпрянщини знайдено у книзі В. Мінорського 1963 р. про історію Ширвана і Дербенда X–XI ст. Наші предки були обізнані з цим особливим «кутком» передкавказького степу,

адже то був для них основний шлях до Закавказзя! А тут ще й історик С. Турик (Путивль) нагадав, що першу залізницю туди прокладено також не через Туапсе, а через Дербент. Це особливе місце й особливе місце в історії. На його виняткову роль указує десяток його різномовних назв: «Замок» (букв. «замикач дверей», перс. дар-банд, пор. рос. *Дербеньское море*²⁶), «Брама брам» (ар. Баб аль-Аббаб), «Залізна брама» (тур. Демір-капи, у Галицько-Волинському літопису *ЖелВзня Врата*, звідси ж і рос. *Ханужское море* < з дав.-тюрк. *капуг 'брама'²⁷), «Двері» (монг. Кахулга²⁸). І «Брама гунів». Для римлян «Брама Албанії» (лат. *Pyлае Albatia*), Птолемей відрізняє її від Дар'яльської

²⁶ Фасмер, IV, 261.

²⁷ Мінорський 1963, 119 із посиланням на М. Фасмера.

²⁸ Мінорський 1963, 256.

ущелини (Pylae Caucasiae)²⁹. І досі не пояснені назви Дербента **вірм.** Чор, Чол, Чог, Цоль і **гр.** Τζουρ. І ще «Доступ»: **ар.** аль-Сулъ та загадкове (бо арабо-мадярське?) Сул-вар.

А тепер цілий абзац назв-реплік в Україні прототипів із району її історичного притягання (рис. 5). Це все про нього. Про Дербент...

РЕПЛІКИ ПРОТОТИПУ ДЕРБЕНД = БАБ = ХАПУГ = аль-СУЛЬ = КАХУЛГА = ПИЛЕ = ЧОР = ЦОЛ = ЦУР (це синонімічні назви того самого міста!):

- 1) села ТАРАБАНи Лг, б. Дерев'янка і пот. ДеревникОВА-Тий Зк Тячів (з абад! – а чому ж немає кінцевого -д?; бо пор. вище Дербеньское море).
- 2) 55 назв сіл та 48 гідронімів БАБиних, Бабинців, Бабенків, Бабанок;
- 3) р. **ГОБЕЖА** = ГУПЧа Вн і р. ГОПЧия Жг, Вн, с. ГА-ППШківка Чг, дві р. КОБИЖча (= ШУЛовка! Суль, пор. і **ШУЛявка** в Києві (і Дорогожичі, і руч. Шулячий Кв), р. ШУЛиця (що до початкового С-/Ш-, пор. р. Сулиця, а також Спендовка (Похилевич) ~ суч. Шпендівка Кв; основи Сульж-/Шульж- тощо – виходить, і **кобза** звідти?);
- 4) а ще ж є с. КОПИСТин Хм, КОПИСТИрин Вн, КОПИЩе Жт, Рв, 16 назв сіл і 10 гідронімів від основи КАПУСТ-, ще й **курган КАПУСТин** Дц!;
- 5) р. **КУКИЛКА**³⁰ у с. СОСНівка См Конотоп, б. КУКОЛова Зп, с. КУКОЛівка Кр, Дп, КУКУЛи Вн, КУКОЛівка Хк, г. КУХУЛова! Чв (+ Koukalka Cz? {Kobylnice});
- 6) с. Цир, Підцир'я а також прізвище Марусі **ЧУРай**;
- 7) р. СУЛА Пл, Чг; р. СУЛа л Клевені См Путивль; руч. (рудка) СУЛа у с. Головеньки Чг БОРЗНа, торф. СУЛИнське Жт Ємільчине; р. СУЛА у с. АВДІївка Чг Куликівка; оз. СУЛА+ у смт СЕДнів Чг Чг: річч. АРАПинов Ров!; СУЛятічі Льв Жидачів: ОТИНевичі **Otena**, **ОРШ**ківці **Ареш**, **МОЛОДИН**че **Melitene!**, **МОЛОТ**ів **Малатія**, ДОБРІВЛЯНи, Заліски, **ЮШ**Ківці груз. **ушкі мідійці**, КАЛИНівка, БЕРЕЗИНа, БЕРЕЖНиця, СУГРів; **ТЕР**Навка.

Рис. 5. Топонімічні репліки в Україні прототипів з Каспію

Що ж до **Філонівок**, то жодні спроби етимологізації їх досі не були вдалими: матеріал «чинив опір» (пор. Тищенко 2015, 144; 2016, 422). І лише тепер ці назви стали повторюватися в оточенні схожих між собою реплік: це і є ознака того, що прототипом основи Філон- найімовірніше був оронім Філан на південь від Дербента³¹.

ВОЛИНЯНИ. У світлі досі викладеного пояснена й важлива реалія нашої історії, походження якої старанно заплутане поколіннями несувверенних науковців (без ясных критеріїв оцінок, але

з огляду на обставини – впливових). Ідеться про слов'янський генонім *волинян*. Адже щойно скоригований вектор *витязів* почав відповідати здавна відомим діагностичним рядкам **Аль-Мас'уді** («Золоті луки», X ст.) **про волинян як «корінь із коренів» слов'янства, бо їм усі інші слов'яни корилися.** Досі не було тут незалежного підтвердження. А тепер є. І на додачу з'ясовується, до чого тут степова «скіфська» Y-гаплогрупа R1a³², яку має кожен третій із нас.

Нечасто згадують про найраніші держави слов'ян із таємничими «червенськими городами» на притоці Бугу – Гучві (тепер у Польщі). Тим часом історик І. Крип'якевич про них пише. Він, зокрема, із сумом констатує, що «розвиток і занепад цих давніх племінних держав для нас закритий і невідомий, – тільки могутні городища, що залишилися досі, свідчать про творчі зусилля давніх віків»³³. Погляньмо, може, і тут тепер щось розвидниться. Бо на Гучві була і столиця *волинян*. І етнонім *волиняни*, і назва землі *Волинь* – «улюблені камені спотикання».

Звідки тільки не пробували виводити назву **Волинь** – і від волів, і від волинки, і від скелі, і від пташиного вола (бо горбиста), і від волохів... Виявляється, пошуковий контекст був усе ще не достатньо широким. Тому, як казав наш викладач філософії проф. Є. Жариков, «з воронки пошуку й не капало», бо «лише те із глека летіється, що було до глека влите»³⁴. А ключик на видноті був, та не близько лежав. Там же у словнику М. Фасмера (де і про «волів», і про «воло») читаємо: «/рос./ Хвалисское море – стара назва Каспійського моря, похідне від серед.-перс. Xwārizm (пахлавійс. Hvālc̄m³⁵. – К. Т.) 'Хорезм', літописні форми – **Хвалинское, Хвалимское, Хваланг'скага дорига**, (перс. dāryā, дперс. draya 'море!') і нарешті: **«Хвалгынское море.** У народних піснях: **Волынское море»**³⁶... Ключик знайшов свій замочок.

Ось чому аль-Масуді називає *волинян* **«коренем із коренів слов'янських»** і чому «всі слов'яни їм корилися»: це вчорашні сармати-парфяни, «хвалимські саки», знайомі зайшли *парні* з їхньою *халепою* і *дерибаном*. Правду сказав араб. Це ми, втрапивши контекст, довго не розуміли, що він каже. Не були готові сприйняти істину, сказану відкритим текстом: корінь слов'ян – учорашнє плем'я *парнів* (з якого був і Аршак, засновник

²⁹ W. Hughes «An Atlas of Classical Geography» (с. 66): Pylae Albaniae, or Caspiae, Pass of Derbend; Pylae Caucasiae, Pass of Dariel. С. 43: Caspiae, or Albaniae Pylae, Pass of Derbend. За В. Мінорським (1963, 121), Пліній уживає античну назву «Двері Каспію» (лат. Portae Caspiae) для Дар'яльської ущелини: Plinius. Naturalis Historia 6, II, 30.

³⁰ СГУ, 300. У 1990-х рр. була спроба перейменувати на Лялечку... (повідомив аспірант Б. Бабак). Пор. прим. 17.

³¹ Минорский 1963, 138.

³² Тищенко 2012 (стаття «Гени, мова, Україна»).

³³ Крип'якевич 1990, 33.

³⁴ Шота Руставелі «Лицар у тигровій шкурі»; як виявилось, такий самий вислів відомий і в перському фольклорі.

³⁵ Nyberg 1974, 221.

³⁶ Фасмер, IV, 229.

династії Аршакидів у Персії). Ці нащадки парнів – половина росіян, поляків і словаків із У-гаплогрупою R1a. І кожен третій українець, якщо він не Передерій.

Незалежні доказові аргументи – існування десятків топонімів від основи Волин- на сході Росії: зокрема, у Поволжі назви трьох сіл **ВОЛЫНцино** РФ Ульяновськ, Пенза, Рязань (!), далі **ВОЛЫНЬ** Ряз., **ВОЛЫНово** Тверс., **ВОЛЫНкино** Кострома, **ВОЛЫНцы** Калуґа, Ниж. Новг., **ВОЛЫНское** РФ Тула. Також **ВОЛЫНка** 2! Перм, Александро-**ВОЛЫНка** і **ВОЛЫН-ский** РФ Башкортостан. До рязанських діалектизмів належать і **вольтведць, вольтвак** ч.р.р., **свердловичь, вольгак** (В. Даль), тобто *волгар*. Назви всіх цих місцевостей нереалістично вважати репліками ім'я далекої Волині, нічим особливим для Поволжя не важливої. Натомість через волзький шлях ці землі дотепер мають прямий вихід до Каспію, знаного в минулому як «море Хвалынское» і «море Волинское»³⁷.

Для тих, кому пахлавійські звучання не видаються переконливими, – ось конкретні статті зі словників Нюберґа і МакКензі, рис. 6: 1. Хварізм [хвалізм]; 2. Хварасан [хвласан] Хорасан, Схід, букв. 'сонця прихід'; 3. хварен- [хвалин-] 'годувати, напувати, зрошувати'. Замість -р- системна заміна -л- типова для степових іранських говірок (Алан замість Арийан 'арійці', тобто, уявіть собі, – скотарі...). Лексема Хорезм для сусідів-степовиків не була мовно прозорою; натомість *хорен-* [хвалин-] 'годувати, напувати, зрошувати' – цілком улаштувало народну етимологію: це країна, де землю зрошують ариками.

X^uārizm [hw'ɫɛm] the country of Khwarizm 95¹³. 114³. – Av. (1878) *X^uārizam*. **x^uar-āsān** [hwɫ's'n'] the East 113⁷. 120¹¹. – 'Sunrise': from *x^uar* 'sun' (v. *x^uarxšēt*) + *āsān* pt. of Prth *ās-* 'to come': 'the coming sun', Ghilain 49. **xwarāsān** [hwɫ's'n' | M *xwɫ's'n*, N ~] sunrise, east **xwārēn-** [hw'ɫɛn-] cause to eat, drink; feed; irrigate

Рис. 6. Нерозрізнення р/л у назвах пахл. Хорезм, Хорасан, дієслові хварен-/хвалин- 'годувати, напувати, зрошувати'³⁸

Хомі Невірному окремо нагадуємо, що *волос* і *ворс* – це те саме слово, запозичене з того самого іранського прототипу, тільки з інтервалом у 800 років. *Ворс* (із дав.-ір.) – загальна назва ворсинок у всіх живих істот, а *волос* (з сарм.) – це ворс людей.

Фонетично саме корінь **xwārēn-** [hw'ɫɛn-] і став дуже точним прототипом для назви *море Хвалынское*. Та

цього було ще замало, і він зазнав афезези, відпадиння початкового приголосного. Цей процес відомий у багатьох мовах. Так, у частині праслов'янських говірок слово *грек* зазнало афезези, збереженої тепер у чes. *Řek*, *Řekyně* (при стчes. *Hřek*), *Řěk*, *řěčský*, або пол. ст. *reczuski* 'гречка'³⁹; так і у фінс. *_risti*, *_Ranska*, *_rouva*, *_ruhtinas* 'герцог' < слов. *хрест*, герм. *Frank-*, *Frau*, *druht-* 'похід').

Ще далі на схід (!) є **ВОЛЫНЬ** Оренб., **ВОЛЫНка** Томськ., 2 Красноярськ, Новосиб., **ВОЛЫНкина** Єкатеринб., Тюмень. Тут залишки сумнівів сходять нанівець, адже до цих селищ у Сибіру ще ближчі самі Хваліси – Хорезм. А *море Волинское* для них на півдорозі від далекої й невиразної Волині. Менш доказові *ВОЛЫНовщина* РФ Смол., **ВОЛЫНЬ** Брянс., Новг., **ВОЛЫНка** Курськ, **ВОЛИНка** Чг, **ВАЛЫНцы** Ву Гом., Віцеб., але й *Volyně* 2 Cz. Зрештою, до цих останніх *реплік* тяжіють і *Wołyńce* 3 Pl (лише три назви в Польщі), *Wollin* 3 D, – та й «сама» *Волинь!* Уа (рис. 2). **Отже, хоронім укр. Волинь – не прототип, а також репліка!**

Після цього решта стає справою техніки, бо у виявленому іранському колі вже ніде подітися. Геноніми *кашубів* і *коцєвів* – чи не похідні від дперс. *xšāçar* /*xšasaç* / 'сатрап': це знову слід прибічників персів. А от і участь степовиків із-над (х)Волин-

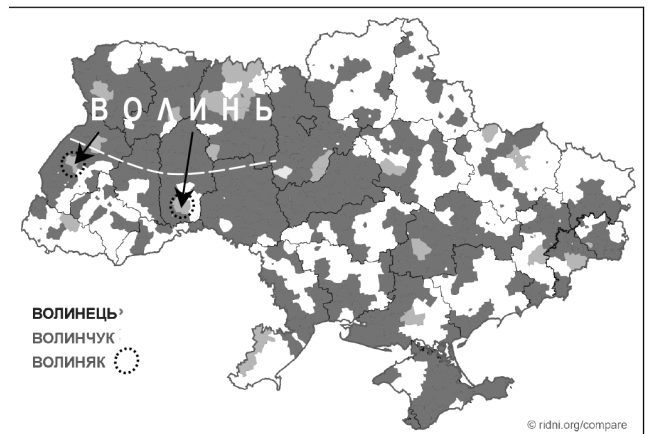

Рис. 7. Прізвища 7130 Волинець, 522 Волинчук, 25 Волиняк: так, останнє місцеве, бо поширене явно поза Волиню. А от Волинець звичайне також і на всій історичній Волині (області Вл, Рв, Жт і тн. Хм, Тр, Льв), – що і є головним аргументом проти виведення його від назви української Волині: ймовірно, прототип *(X) валинець

ського моря в нашому етногенезі⁴⁰ – перше уявлення про це дає карта розподілу тисяч прізвищ українців *Волинець* і схожих (рис. 7; основа: URL: ridni.org/compare).

³⁹ Brückner 1974, 156.

⁴⁰ Див. також Тищенко 2015а.

³⁷ Фасмер, IV, 229.

³⁸ Nyberg 1974, 221, 220; MacKenzie 1986, 95.

Звичайна в сарматів заміна приголосних -р- на -л- (пор. вище *Xuārizm* ~ **hwālc̥m*, *Parθāvā* 'Парфія' ~ *rahlawī*) робить з етноніма «пар^hні» – новий «пад^hні» (поляни), – так у Масуді! Причому саме «там, де треба» – і для полян-поляків, і для полян-киян. (Читач, напевно, знає цей конфуз літопису: в ньому поляків теж названо *полянами*; крім того, там же йдеться і про ляхів. А проте – і по сьогодні жодного коментаря від патріотичних науковців!) Острівці інших іранців у морі саків-хвалинців зберегли для нас також окремі форми з -р- (пол. *Rogonin*, укр. *Паранине Жт*), зате на карті без ліку *Ясних Полян* – чи не «ясів-парнів»?..

Виходить, увесь велетенський простір Іранведжа від Паміру до Вісли в ті далекі часи тримався-таки в силовому полі Перської держави. Попередники слов'ян, «саки заморські» (предки *Передеріїв*) по 180 роках в імперії Ахаменідів вирвалися з Персії, що конала од війн Олександра, і більше туди не по-

трапляли (і при цьому ще й «на другому фронті» розбили Олександрового Зопіріона!⁴¹). Далі на них чекала своя історія, – зі *скіфициною*, *халепною*, одвічним поділом на *чомур* і *чорв* – трударів-«чмурів»(!) і здобичників. Хоч вам воно ще чуже, але, прочитавши нариси академіка Васо Абайти (В. Абаєва) про скіфів і Заратуштру⁴², багато чого в них упізнаєте – не просто нашого, а й сьогоднішнього.

До зустрічі.

⁴¹ Уявіть собі, ці події історики досі не пов'язують і не ставлять питання: чому Зопіріонові припекло йти з поквапно зібраними македонськими підлітками на скіфів, коли Олександр саме воює далеко на сході з Персією? Та все стає на свої місця, коли зрозуміти, що тодішня Скіфія Заморська була 24-ю сатрапією Ахаменідів і це був «другий фронт» проти частини Персії! [Тищенко 2013а]. Але ж тоді валяться балачки про гордість скіфів, що нібито розбили тут персів у 513 р. до н. е. І страждає авторитет батька-Геродота. Затє Бегістунський напис повертається до нашої історії як її правдиве джерело.

⁴² Абаєв 1990, 5–26.

Список використаних джерел

- Абаєв В. О происхождении фонемы ф(h) в славянском языке / В. Абаєв // Проблемы индоевропейского языкознания. – Москва, 1964.
- Абаєв В. Скифо-европейские изоглоссы / В. Абаєв. – Москва, 1965 (є pdf).
- Абаєв В. Скифский быт и реформы Зороастра / В. Абаєв // Избранные труды. Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990. – С. 5–26 (є pdf).
- Абуль-Фарадж. Книга занимательных историй / Абуль-Фарадж; ред. и предисловие Н. Пигулевской. – Ленинград, 1961. (є е-текст).
- Алексеева О. До питання інтерпретації деяких географічних назв у курсі країнознавства Великобританії / О. Алексеева, Т. Ананійчук // Записки з романо-германської філології. – Вип. 1 (32). – [Одеса], 2014. – С. 3–8.
- Баскаков Н. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – Москва, 1985.
- Беверідж – Beveridge W. I. B. Sztuka badań naukowych / Беверідж – Beveridge W. I. B. – W-wa, 1963.
- Боно Э. де. Рождение новой идеи / Э. де Боно. – Москва, 1976.
- Бушаков В. Лексичний склад історичної топонімії Криму / В. Бушаков. – К., 2003.
- Вольфром // Афоризмы / сост. Т. Ничипорович. – Минск, 1999. – С. 663.
- Гельвецій // Слово о науке. Афоризмы: в 2 кн. / сост. Е. Лихтенштейн. – Москва, 1978. – Кн. 1. – С. 213.
- Геракліт. Фрагменти. (Обережно, купа спроб імпровізувати «на тему», не вміючи збагнути самої думки Геракліта.)
- Геродот // Афоризмы / сост. Т. Ничипорович. – Минск, 1999. – С. 694.
- Грінченко Б. Словарь української мови: в 4 т. / Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
- Гете // Воронцов В. Могущество знания. – Москва, 1979. – С. 135.
- Гурмон Р. де // Le petit philosophe de poche / Sel. G. Pomerand. – Paris, 1962. – P. 377.
- Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – Москва, 1863–1866 (є pdf).
- ДГРС – Дворецкий И. Древнегреческо-русский словарь: в 2 т. – Москва, 1958 (є pdf).
- Девіс В. // Тищенко К. Життєві правила дослідника. – К., 2010. – С. 7.
- Джексон-Браун // Maslowsky D., W. Księga aforyzmów świata. – Kęty, 2000.
- ДП – Енгельс Ф. Діалектика природи. – К., 1977.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. – К., 1982–2012...
- Желехівський Є. – Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложили Є. Желеховський, С. Недільський. – Л., 1886 (є pdf).
- Жовтобрюх М. Історична граматики української мови / М. Жовтобрюх та ін. – К., 1980.
- Карпенко-Карий І. Твори: у 3 т. / І. Карпенко-Карий. – Т. I. – К., 1960.
- КБ – Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. – Москва, 1991.
- Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли / П. Клепатский. – Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
- Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Л., 1990.
- Кудряшов К. Половецкая степь / К. Кудряшов. – Москва, 1948.
- Менделеев Д. // Регирер Е. Развитие способностей исследователя. – Москва, 1969. – С. 18.

31. Минорский В. История Ширвана и Дербенда X–XI веков / В. Минорский. – Москва, 1963 (е pdf).
32. Морандотти Р. // *Il libro degli aforismi / A cura di F.Roncoroni.* – Milano, 1994.
33. Описание документов и бумаг, хранящихся в Моск. архиве мин. юстиции. – Кн. XIV. – Москва, 1905.
34. Павленко С. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини / С. Павленко. – Чернігів, 2013 (е-видання).
35. Пигулевская Н. Арабы у границ Византии и Ирана в IV–VI вв. / Н. Пигулевская. – Москва-Ленинград, 1964 (е pdf).
36. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні / Д. Ревуцький. – К., 1919 (е pdf).
37. Регушевський Є. «Ковані слова» / Є. Регушевський // *Українська мова. Енциклопедія.* – К., 2004. – С. 258.
38. Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. Т. 1 / вступит. ст. и перевод с древнегр. А. Лосева. – Москва, 1975 (DjVu).
39. Стрижак О. Назви річок Полтавщини / О. Стрижак. – К., 1963.
40. СУГ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
41. СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980.
42. Тищенко К. 24-та перська сатрапія в історії України / К. Тищенко // *Український тиждень.* – № 27 (295). – 5–11.07.2013а. – С. 35–55 (е pdf).
43. Тищенко К. 42 епохи українських мовних контактів / К. Тищенко. – К.–Броди, 2020. – 928 с.
44. Тищенко К. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти / К. Тищенко // *Український глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції.* – Житомир, 2015а. – С. 38–67 (е pdf).
45. Тищенко К. Гени, мови, Україна / К. Тищенко // *Український тиждень,* № 16 (233). – 20–26.04.2012. – С. 28–58; стаття передую сторінка з редакційною назвою – «Спеціальна тема. Правда про походження українців» (е pdf).
46. Тищенко К. Долітописна мовна історія українців / К. Тищенко. – К.–Дрогобич: Посвіт, 2016. – 752 с.
47. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України / К. Тищенко. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – 480 с.
48. Тищенко К. Іншомовна історія українців. – К.–Броди, 2018. – 816 с.
49. Тищенко К. Ключі з Астурії від минулого України / К. Тищенко. – К.–Дрогобич: Посвіт, 2015. – 528 с.
50. Тищенко К. Лінгвістичний знак як єдність знаків мови і мовлення / К. Тищенко // *Мовознавство,* 1'1980. – С. 30–34.
51. Тищенко К. Сирійський пласт топонімії України візантійського часу / К. Тищенко // *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Східні мови та літератури.* – 2020а. – № 1 (26). – С. 37–44.
52. Тищенко К. Спідні пласти української історії, побачені крізь мову / К. Тищенко // *Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал.* – № 3 (74), 2008а. – С. 4–19.
53. Тищенко К. У ті дні, в ті далекі дні. Перший у світі сюжетний текст / К. Тищенко // *Дивослово,* 6'2018. – С. 32–38. Оновлена версія доступна з ресурсу «Чтиво».
54. Тищенко К. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні / К. Тищенко. – К.: Аквілон-Плюс, 2011. – 496 с.
55. Тищенко К., Відродження кельто-слов'янської концепції Олексія Шахматова: нові факти мови й історії / К. Тищенко, Г. Казакевич // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* – Випуск 59. – Л., 2013. – С. 143–154 (е pdf).
56. ТРС – Турецко-русский словарь. 48000 слов. Москва, 1977.
57. Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины / О. Трубачев. – Москва, 1968. Перевидано у кн.: Трубачев О. Труды по этимологии. Слово, история, культура. – Т. IV. – Москва, 2009. – С. 381–694 (е pdf).
58. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – Москва, 1964–1973 (е pdf).
59. Шамфор Н. // *Борохов Э. Энциклопедия афоризмов.* – Москва, 1999.
60. Agostini P. Concordanze lessicali arabo-magiare / *Arabo-Hungarian Lexical Matches* // *RSU,* 1996, № 11. – P. 55–127 (е pdf).
61. Beveridge W. I. B. The Art of scientific Investigation / W. I. B. Beveridge. – NY, 1957 (е pdf); = *Sztuka badań naukowych.* W-wa, 1963.
62. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa, 1974 (е pdf).
63. Chantraine P. Dictionnaire etymologique de la langue grecque: Rn 4 vols. / P. Chantraine. – Paris, 1968–1980 (е pdf).
64. URL: ridni.org/karta; as of 2017, 2019.
65. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Желехівський_Євген_Ієронімович;Івано-Франківський_меморіальний_сквер
66. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Клепацький_Павло_Григорович
67. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Ревуцький_Дмитро_Миколайович
68. Hughes W. An Atlas of Classical Geography / W. Hughes. NY, [c1856] (е pdf).
69. Le Strange G. The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur / G. Le Strange. – New-York, 1905 (е pdf).
70. Levet J.-P. Les vestiges du Celtique en France / J.-P. Levet // *Langues et Cultures.* – Vol. 6. – Université Meiji-Gakuin. – [Yokohama], 1989. – № 3.
71. MacKenzie D. N. A Concise Pahlavi Dictionary / D. N. MacKenzie. – London: Oxford UP, 1986 (е pdf).
72. Microsoft Encarta Premium 2009.
73. URL: nlp.actaforte.pl:8080/Nomina/Ndistr?nazwisko
74. Nyberg H. S. A Manual of Pahlavi. II / H. S. Nyberg. – Wiesbaden, 1974 (е pdf).
75. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies. – Washington: Dumbarton Oaks RLC, 2002. – 469 p.